



Проблеми нової історії України

Т. В. ЧУХЛІБ (Київ)

**ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УГОДА 1654 р.
У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО УТВЕРДЖЕННЯ
РАННЬОМОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ:
ПРИЧИНИ, УКЛАДЕННЯ, НАСЛІДКИ ***

ЧАСТИНА III

*Українська революція 1648—1676 рр.
та міжнародні інтереси європейських країн*

Восени 1648 р., коли у східних воєводствах Речі Посполитої все більше і більше розгортався національно-визвольний рух українців, на австрійських землях відбувався грандіозний з'їзд політиків і дипломатів багатьох європейських країн. Під час Вестфальського конгресу представники різних держав, які брали участь у Тридцятилітній війні, намагалися домовитися про загальний християнський “вічний мир” — мир, який би охоплював усю Європу, забезпечував рівновагу між християнськими державами та не допускав війн між ними у майбутньому. У ньому могли знайти місце не лише великі, але й малі держави, що підтримувало б бажану рівновагу міжнародних сил того часу¹. Разом з тим положення Вестфальського миру не відображали специфіку розгортання процесів, пов'язаних з початком Української революції 1648—1676 рр. Однак саме революційні події на українських землях Речі Посполитої спричинили до чергового протистояння за першість між найсильнішими державами Центрально-Східної, Південно-Східної й навіть Північної Європи і стали початком великих міждержавних конфліктів у цій частині континенту після “загальноєвропейського” миру 1648 р.² Польсько-російська, російсько-шведська, польсько-шведська, шведсько-датська, турецько-польська, російсько-турецька й інші війни так чи інакше торкалися проблеми перегрупування різних країн у зв'язку з постанням нової європейської держави — Українського гетьманату.

У ранньомодерну добу в Європі існувало три основні вузли міжнародних протиріч. На території її західної частини перетиналися торгові і колоніальні інтереси чотирьох держав, що мали найбільші запити у міжнародній політиці — це Іспанія (монарший двір Габсбургів), Франція (Бурбонів), Англія (Стюартів) і Голландія (на чолі з Генеральними Штатами). На сході європейського континенту існувала проблема взаємовідносин між Турецькою імперією (Османів) та християнськими країнами на чолі з

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. — 2003. — № 1, 3.

Австрійським цісарством (Габсбургів), куди була втягнута й козацька Україна. На Північному Сході великі північні держави протягом трьох століть вели непримиренну боротьбу за гегемонію на Балтійському морі. Ці три вузли перепліталися між собою, впливали один на одного і створювали досить неочікувані й складні ситуації в міжнародних відносинах того часу ³.

Одним з перших міжнародних конфліктів, що саме таким чином об'єднав більшість європейських держав, стала Тридцятилітня війна, яка поділялася на такі періоди: 1) чесько-пфальцьський (1618—1623 рр.); 2) датський (1625—1629 рр.); 3) шведський (1630—1635 рр.); 4) шведсько-французький (1635—1648 рр.). У результаті цієї війни могутня Габсбурзька монархія, що охопила значну частину Західної і Центральної Європи, поступалася своїм впливом Французькому і Шведському королівствам. Разом з тим габсбурзька проблема мала дві сторони — західноєвропейську і східноєвропейську ⁴.

Подією, що мала загальноєвропейський характер, стала й Українська революція. За визначенням істориків, вона, поряд з Тридцятилітньою війною та Англійською буржуазною революцією середини XVII ст., відіграла важливу роль в остаточному крахові політичної системи Контрреформації, що трималася на монархії іспанських і австрійських Габсбургів — на заході Європи, й Речі Посполитої — на Сході ⁵. Українська революція, яка завдала непоправного удару Польському королівству, сприяла здійсненню корінного перелому в історичному поступі цього регіону Європи. Адже внаслідок поразок і занепаду держав, що були опорою феодальних відносин і мали імперські інтереси, провідна роль поступово переходить до країн, які стали на шлях творення нових економічних моделей, потужних військово-політичних структур, або створили абсолютну монархію нового типу ⁶.

Окрім революційних подій в Україні, 1648 р. став переломним для багатьох інших держав світу. Так, зокрема, під час переговорів у Вестфалі представник Шведського королівства заявляв: “Видається якимось великим дивом, що в усьому світі чути про повстання народу проти правителів, як-от у Франції, Англії, Німеччині, Польщі, Московії, Туреччині, Великій Татарії, Китаї” ⁷. Синхронність соціальних вибухів засвідчувала універсальність протиріч між владою й нижчими станами, що виникали у суспільствах різного типу. В той же час поглиблювався і конфесійний розкол Європи на католицькі, протестантські та православні країни.

Розглянемо двадцятирічний процес уміжнароднення гетьманату в останні роки правління Б. Хмельницького (адже лише з 1654 р. правовий статус козацької держави почав по-справжньому цікавити міжнародну дипломатію) та до завершення Української революції в 1676 р., зосередивши увагу на дослідженні ходу переговорів і мирних договорів між тими державами європейського регіону, які в силу тих чи інших обставин були причетними до розгортання подій навколо козацької держави. Адже саме тексти міждержавних угод знаменували собою не лише завершення кривавих військових дій та напружених дипломатичних зусиль, але й акумулювали багаторічні зовнішньополітичні домагання (династичні, територіальні, релігійні, торговельні та ін.) тієї чи іншої країни. Разом з тим не будемо забувати й про те, що справжня вартість кожного міжнародного договору вимірюється лише його практичними результатами.

Отже, з усією гостротою питання про приналежність новоствореної держави до сфери впливу того чи іншого монархів постало на польсько-

російських переговорах у невеличкому селищі Немежі поблизу Вільно (12 серпня — 24 жовтня 1656 р.), які закінчилися прийняттям обопільного перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою, що мало антишведську й антибранденбурзьку спрямованість. Під час переговорів 1 вересня польський комісар П. Бжостовський у своєму щоденнику записав: "...Коли ми рішуче запропонували про повернення України, то вони (московські послы. — *Т. Ч.*) відповіли, що про Україну нема чого і згадувати, тому що українські козаки добровільно піддалися" ⁸. Позиція московської делегації на чолі з М. Одоевським була не менш рішучою. Росіяни, зокрема, заявляли, що "Польща повинна віддати Малу Русь, Волинь і Подолію по Буг, і не повинна торкатися України" ⁹. Невдовзі обидві сторони намагалися досягнути певного компромісу й погодилися щоб "запорозькі козаки... повинні бути готові для воєнних послуг як королю й. м. (його милості. — *Т. Ч.*), так і царю й. в. (його величності. — *Т. Ч.*) проти кожного ворога, де буде необхідність" ¹⁰.

Отже, Віленський трактат було укладено згідно з поширеним на той час міжнародним принципом *uti possidetis* ("як володієте, так і володійте") й таким чином, по суті, передбачав не лише припинення військових дій між обома державами за Україну, але й визнання за кожною з країн тієї території, де на час укладення домовленостей знаходилися королівські чи царські війська. Також було погоджено, що на найближчому сеймі Речі Посполитої відбудеться елекція московського государя на королівський трон, але з особливою умовою — цар Олексій Михайлович лише після смерті Яна II Казимира підпише *pacta conventa* з шляхтою й здобуде собі польську корону.

Ні Варшава, ні Москва у той час ще прямо не ставили питання про розподіл Українського гетьманату, а вимагали один у одного підтвердження зверхності над усією його територією. В зв'язку з відносною рівністю військових і дипломатичних можливостей обох сторін це питання було відкладено на невизначений термін. Разом з тим віленські переговори створили міжнародно-правовий прецедент обговорення проблем України поза її "спиною" й змусили Б. Хмельницького та його оточення шукати нових шляхів у зовнішній політиці.

В історичній літературі вже було відзначено, що своєрідною відповіддю гетьманського уряду на Віленське перемир'я 1656 р. стало підписання ним у грудні того ж року багатосторонньої угоди у трансільванському містечку Раднот із Швецією, Трансільванією, Бранденбургом та литовським князем-дисидентом Богуславом Радзивілом ¹¹. По суті, це був перший акт про розподіл територій Речі Посполитої. Адже шведський король забрав собі Пруси Королівські, Куявію, північну Мазовію, Жмудь, Інфлянти з Курляндією, бранденбурзький кюрфюрст — більшість великопольських земель, князь Б. Радзивілл — Новоградське воєводство, трансільванський князь — останні частини Польської Корони. Вперше на міжнародно-правовому рівні було визнано існування Української держави — за гетьманом Хмельницьким остаточно закріплювалася територія, якою він оволодів у результаті виступу проти Польщі.

Контрзаходом Польсько-Литовської держави стало підписання 18 липня 1657 р. угоди з Данією і Норвегією, що була спрямована проти основного учасника Раднотської коаліції — Швеції — й змусила її відвести війська з центрально-східноєвропейського регіону. Ця обставина, помножена на поразку Трансільванського князівства від поляків під Чорним Островом та смерть українського володаря Б. Хмельницького, стала

причиною того, що положення Раднотського договору так і не були впроваджені в життя.

Велику участь у вирішенні більшості міжнародних питань тогочасної Європи брали дві найсильніші наддержави — Австрійське цісарство та Французьке королівство. Габсбурги були зацікавлені у припиненні війни між Московською державою і Річчю Посполитою, з метою направлення своїх військових сил проти Османської імперії. Однак міжнародні інтереси австрійського двору розходилися з планами українських гетьманів, які не хотіли примирення між польським королем та московським царем, розуміючи що це неодмінно приведе до поділу України. Так, наприклад, у січні 1661 р. Леопольд I відправив до Москви своє посольство. Результатом дипломатичних дій австрійців А. Маєра і В. Калвуді стала поїздка до Варшави царських послів Ф. Леонтьєва та І. Михайлова з пропозиціями трирічного перемир'я¹². До речі, Відень був ініціатором і посередником проведення майже всіх польсько-російських переговорів у другій половині 50—80-х рр. XVII ст., зокрема, і в підписанні Віленського трактату та Андрусівського перемир'я.

Протилежних позицій на міжнародній арені у другій половині XVII ст. дотримувався уряд Франції, намагаючись відірвати Річ Посполиту від впливу австрійських цісарів. Король-“сонце” Людовік XIV, підтримуючи турецького султана, бажав створити широку міжнародну коаліцію за участю Речі Посполитої, Шведського королівства й Османської імперії, політика якої була б спрямована проти поширення впливу Австрійської імперії і Московської держави в Європі. Певне місце у планах французького короля відводилося й Українському гетьманатові.

Одночасно з перебігом польсько-російських переговорів поблизу Вільно король Ян II Казимир відправив посольство Я. Лещинського до Австрійської імперії. У результаті його діяльності 1 грудня 1656 р. у Відні було укладено австрійсько-польський трактат, який мав дуже важливе значення для подальшого розвитку міжнародних подій у Центрально-Східній Європі. Згідно з його положеннями імператор Фердинанд зобов'язувався: змусити до покори Польській короні бранденбурзького електора та українського гетьмана; відмовити трансільванського князя від наміру напасти на Річ Посполиту; виступати й надалі посередником у переговорах між Варшавою і Москвою; виділити королю чотирьохтисячний загін і певну суму грошей для набору найманців та закупки амуніції¹³. Також було обумовлено, що австрійська військова допомога може бути використана лише у разі вступу шведів на територію Польщі. Зі свого боку, король зобов'язувався не укладати сепаратного миру зі Швецією та Бранденбургом.

Зважаючи на те, що австрійською стороною цей договір не був ратифікований (з огляду на смерть Фердинанда), у квітні 1657 р. до Відня знову виїхало посольство з Варшави. 27 квітня були остаточно узгоджені положення другого польсько-австрійського союзу. Угорський і чеський король, майбутній імператор Леопольд зобов'язувався вислати до Польщі дванадцятитисячний військовий підрозділ з артилерією. Було домовлено, що Австрія стане посередником не лише між Річчю Посполитою й Бранденбурзьким курфюрством, але й буде впливати на переговори між королем та Українським гетьманом. Окрім того, керівник польської делегації Б. Лещинський підписав додаткову декларацію, яка була завірена від імені короля й п'ятох найповажніших сенаторів. У ній узгоджувалося, що після смерті Яна II Казимира на польський трон обов'язково висуватиметься кандидатура від Габсбургів на засадах вільної елекції (*“liberis suffragiis”*).

“Ще не володіє він (цар Олексій Михайлович. — Т. Ч.) короною польською, ще мирна постанова з Польщею не доведена до кінця, а вже відкрита нова війна з шведами, поляки, без сумніву, звернули б разом з ними зброю свою на Малу Русь”¹⁴ — оцінюючи несприятливу міжнародну ситуацію й критикуючи одного із своїх протекторів, зазначав на початку 1657 р. гетьман Б. Хмельницький. Сучасники вже неодноразово відзначали складність зовнішньополітичного становища молодого Українського держави. Наприкінці свого правління гетьман так описував критичну міжнародну ситуацію, в якій опинився гетьманат: 1) за намовленням Австрії і Польщі, турецький султан дав сілістрійському паші наказ йти разом з молдованами і волохами воювати Україну; 2) кримський хан вислав посланців до Стамбула, щоб допоміг проти Війська Запорозького; 3) “будиймського пашу на венгри послати мають, щоб і венгри на нас їм допомагали”; 4) “австрійський цісар постановив з поляками”, що як тільки турки з татарами прийдуть на допомогу полякам, то він буде допомагати їм своїми військами¹⁵. Мало що змінилось і в наступні десятиліття. Досить цікаве свідчення щодо місця Українського гетьманату у тогочасних міжнародних відносинах висловив у лютому 1658 р. один з польських урядовців. У листі до коронного маршалка Любомирського Я. Лещинський писав: “...Козаки живуть у такому місці, що самі себе без посторонньої допомоги захистити не зможуть”¹⁶.

Боротьбу за право верховності над гетьманатом, починаючи з другої половини 50-х рр. XVII ст., крім Речі Посполитої та Московської держави, вела також і Швеція. Влітку 1655 р. король Карл X Густав на чолі своїх військ перетнув кордони Польщі. 17 липня 1656 р. шведський монарх свідчив: “...Що стосується козаків..., то ми сподіваємось роз’єднати їх з москвитянами..., бо сила козаків має для нас найбільше значення, ніж дружба поляків”¹⁷. Разом з тим Швеція намагалася не допустити до зближення Чигирини і Варшави й укладення польсько-українського союзу. 20 лютого 1657 р. у листі до свого посла Веллінга Карл X Густав писав, що є небезпека сполучення України “з поляками за порадою наших ворогів”¹⁸. У тому ж році шведи запропонували Б. Хмельницькому статті договору, де відзначалося, що якщо гетьман виявить бажання стати удільним князем, то “в рубежі його залишитись має тільки воеводство Київське, а воеводство Чернігівське треба Москві поступитись”¹⁹.

Таким чином, український володар мав втратити значну частину не лише Правобережної, а й Лівобережної України. З другого боку, інші претенденти на “українську спадщину” — Польща і Росія — протягом кінця 50-х — початку 60-х рр. намагались укласти мир зі Швецією, щоб мати змогу воювати один на один з противником. Ось що, наприклад, того часу повідомляли королю Яну II Казимиру його урядовці: “...Треба вести переговори з Москвою, щоб вона не хвилювалась, що виникає з козаками угода і від злісті не увійшла в союз зі шведами”²⁰. Поряд з цим, саме шведська військова загроза поступово підштовхувала поляків і росіян до обопільних мирних переговорів, які передбачали розподіл сфер впливу над козацькою Україною. Окрім того, Москва та Варшава почали проводити цілеспрямовану політику на розкол серед козацької старшини.

Окрім Польської і Російської корон, на право володіння частиною українських земель претендувало ще й Велике князівство Литовське, яке було федеративною частиною Речі Посполитої “двох народів”. У травні 1658 р. прибулий до Москви литовський дипломат Сакович заявив, що у разі обрання московського царя на королівський трон, політичні кола князівства розраховують на перерозподіл земель Речі Посполитої на свою

користь. Зокрема він вважав, що, як і до Люблінської унії 1569 р., при Литві мали залишатися Волинь, Поділля і Підляшшя.

Восени 1658 р. знову мали відбутися переговори поблизу Вільно для укладення т.зв. “вічного миру”. В інструкції польським комісарам від 28 липня містився і такий пункт: “Україна після укладення вічного миру між королем, Річчю Посполитою і царем, государем Московським, повинна залишатись при Речі Посполитій, як провінція, що належить Короні Польській”²¹. Але російські війська ще до початку переговорного процесу зненацька напали на литовські відділи, що мали охороняти представників короля. Таким чином, переговори було зірвано, а військові дії між Москвою і Варшавою за Україну, що перервалися на два роки, відновлювалися.

Росія досить енергійно почала закріплювати своє становище на українських землях. Ще у жовтні 1658 р. її уряд прийняв рішення про введення своїх військ у більшість міст Лівобережної України. За Переяславськими статтями 1659 р., автономні права гетьманського уряду значно обмежувалися. Крім лівобережної частини України, московські війська зайняли частину Волині і Поділля. Відомий тогочасний церковний і політичний діяч Ю. Крижанич писав у 1659 р. до царя Олексія Михайловича: “*Не було зле, коли б це Гетьманство і на двоє розділилось, щоб один гетьман за Дніпром, а другий перед Дніпром володів..., а так, що один другого не повинен слухати, але обидва та будуть однаково*”²². Отже, ще тоді тогочасні інтелектуали передбачали внутрішньополітичний поділ Українського гетьманату.

В 1660 р. відновилися польсько-російські переговори, але знову ж таки “високі сторони” не бажали йти ні на які територіальні уступки одна одній. Кожна із сторін таємно намагалась укласти мирний договір із Швецією, який дозволяв би спрямувати більше військової сили на розв’язання “українського” питання. У травні того ж року польські дипломати змогли заручитися гарантіями невтручання армії шведського короля у події на Україні. Саме тому 24 травня у Варшаві відбулася військова нарада, де був спланований широкомасштабний наступ на позиції росіян. Слід відзначити, що українське посольство на чолі з полковником В. Золотаренком готувалося взяти участь у переговорах 1660 р. Але польська сторона не погодилася “з хлопами разом засідати”²³, а згодом взагалі відмовилася продовжувати виробляти спільну з московитами угоду.

Після підписання польсько-українського договору під Гадячем (1658) і, особливо під Слободищами (1660), для Речі Посполитої стало реальним повернення всієї України під владу польського короля, адже Слободисьенський трактат означав перекреслення другої Переяславської угоди 1659 р. і нове відходження Української держави з-під зверхності московського царя. Незважаючи на це, Москва утримувалася на Лівобережній Україні, а Польща почала підкорювати Правобережжя, зайняття якого до кінця 1660 р. стало доконаним фактом.

Такому успіху Речі Посполитої сприяло завершення другої Північної війни 1655—1660 рр. та сприятливі для польського короля січневі рішення Оливського конгресу 1660 р. Він проходив за участю таких країн, як Австрія, Швеція, Польща, Бранденбург, Данія, Голландія і посередництвом Франції, у містечку Олива неподалік Гданська. Під час проведення конгресу виявилися дві тенденції: по-перше — австрійські та бранденбурзькі дипломати намагалися не допустити укладення сепаратного миру між Річчю Посполитою і Шведським королівством; по-друге — ряд країн схилилося до розбиття антишведської коаліції і примирення між Стокгольмом і Варшавою. Згідно з підписаним в Оливі шведсько-польським договором, між обома державами припинялася війна, однак польський король, хоча й

отримував частину Пруссії, зрікався права на шведську корону та віддавав Швеції значну частину території Інфлянт. Оливський конгрес також підтвердив положення бранденбурзько-польського договору 1657 р., чого дуже не хотіли коронні дипломати. Такі значні поступки з боку Польщі стали можливими з огляду, як стверджував коронний канцлер М. Пражмовський, на позицію Росії, що не хотіла поступатися правом протекторату над Україною і прагнула сама укласти сепаратний мир з Швецією проти Речі Посполитої²⁴.

У березні 1661 р. розпочалися мирні переговори між Московщиною і Швецією. Під час спільних засідань боярин А. Ордин-Нащокін першим серед російських дипломатів висловив думку про те, що можна досягнути зовнішньополітичного компромісу з Польщею за рахунок поділу українських земель. Затягуючи переговори зі шведами, Ордин-Нащокін, який був керівником московського посольства, переконував царя укласти мирний договір з Річчю Посполитою. “Якщо заради миру зі Швецією ми згодні віддати їм інфлянтські міста, то чому не можемо поступитися Польщі?”²⁵ — запитував він Олексія Михайловича, маючи на увазі “поступлення” Правобережжям. Однак після цього Ордин-Нащокін був відкликаний до Москви. Переговори зі шведами доручили вести боярину А. Матвєєву, прибічнику лінії на продовження війни з поляками за Україну.

Одночасно на варшавському сеймі 1661 р. було складено інструкцію для комісарів на майбутні переговори з Московською державою. Згідно з нею польські послы повинні були вимагати від царя, щоб той відмовився від протекції над козаками і всією Україною. Поляки навіть погоджувалися на участь у переговорах українських дипломатів. Зважаючи на спротив Москви у справі “повернення” Речі Посполитій України, цьогорічні переговори швидко зайшли у глухий кут. 14 травня 1661 р. було оголошено про їх припинення. Причини такої непоступливості крилися у намаганні, як польського, так і московського монархів отримати повний контроль над козацькою Україною з допомогою впливу на її гетьманів. Росія у першій половині 60-х рр. мала досить значну підтримку на Лівобережжі в особі І. Брюховецького, тоді як Польща була задоволена обранням на посаду правобережного гетьмана у 1663 р. П. Тетері. Після того як переговори зірвалися, позиції обох держав за три наступних роки в силу багатьох обставин не тільки не покращилися (кожний з урядів вважав, що незабаром настане більш сприятливий момент для відвоювання всієї території України), а й значно погіршилися.

Похід польського війська з метою завоювання Лівобережної України у 1663—1664 рр. закінчився невдачею, а тому 1 червня 1664 р. у с. Красному, що поблизу Смоленська знову розпочалися польсько-російські переговори. Позиція Москви щодо України не змінилася — вона мала належати царю. Ще наприкінці 1662 р., споряджаючи своє посольство на переговори з представниками польського короля, цар Олексій Михайлович висловлює думку, щоб “черкаси” були поділені “по Дніпру і володіли ними Царська Величність по цій стороні (Лівобережжі. — *Т. Ч.*), королівська Величність по тій стороні Дніпра (Правобережжі. — *Т. Ч.*) і щоб черкаси під тими великими монархами утримувалися”²⁶. Таким чином, московським послам вперше надавалися повноваження у разі непоступливості польської сторони, обмежити свої вимоги лише територією Лівобережжя. 15 липня царські посланці віддали письмові вимоги королівським комісарам, де вперше на офіційному рівні задекларували свою відмову від Правобережної України²⁷. Але представники Польщі не погодилися на такий варіант підписання “вічного миру”. Вони відстоювали “нульовий” прин-

цип, за яким слід було повернутися до пунктів Поляновського договору 1634 р. між обома державами. Звичайно, що Москва не бажала навіть слухати про це, і після майже двадцяти спільних засідань, 22 листопада переговори завершилися безрезультатно.

На початку березня 1665 р. Олексій Михайлович відіслав до Варшави своїх представників Г. Богданова та Є. Українцеву з пропозицією скликати нову спільну комісію для укладення миру. На знак примирення з Річчю Посполитою московським урядом було звільнено більш ніж півсотні польських полонених²⁸. 15 червня Богданов отримав листа від Яна II Казимира до царя, в якому король давав зрозуміти, що Польща згодна йти на “уступки” у справі України²⁹. У даному випадку, польський король змушений був поступитися натиску делегатів вального сейму, які ще 31 травня погодилися на те, щоб московська держава володіла Лівобережжям, за винятком деяких міст, а також Києва³⁰.

Багато що змінилося після вересневих подій минулого року, коли московитам рішуче відмовили у їхньому бажанні володіти Лівобережною Україною. За той час значно погіршилося внутрішнє політичне становище у Польщі. Рокош магната Є. Любомирського, який розпочався на початку весни 1665 р., втягнув у громадянський конфлікт майже всі верстви польського населення. Крім того, під час боротьби з Яном II Казимиром Любомирський звернувся за допомогою до Австрії, Кримського ханства, Українського гетьманату, а також до головного зовнішньополітичного противника Речі Посполитої — Московської держави. У той же час на Правобережній Україні спалахнув ряд повстань проти гетьмана П. Тетері та польських військ.

Таким чином, восени 1665 р. польський уряд вислав до Москви чергове посольство на чолі з Г. Комаром. В інструкції королівському комісару вказувалося на те, що він може йти на поступки, аж до визнання за Росією всієї Лівобережної України³¹. Тим самим король заохочував свого противника до відновлення спільних зустрічей на найвищому рівні. У свою чергу, серед певної частини російських дипломатів існувала думка (виразником якої був О. Ордин-Нащокін) в обмін на “вічний мир” з Річчю Посполитою віддати королеві всю територію України й залишити за царем лише Смоленськ і Сіверську землю³².

10 травня 1666 р. у с. Андрусові поблизу Смоленська розпочалися довготривалі польсько-російські переговори, які могли покласти край багаторітній війні між обома державами. Через декілька місяців, 18 липня польські дипломати, нарешті, отримали лист-інструкцію від короля, де зазначалося, що Правобережну Україну з Києвом і Каневом ні в якому разі не уступати, а щодо Лівобережжя, то слід було вимагати “по Ніжин, або принаймні по Переяслав наше залишилось”³³. Польські дипломати також пропонували, “щоб кожний своїх і під собою людей козацьких затримати може”³⁴. Зі свого боку, цар теж погоджувався на відхід під сферу впливу Польщі Правобережжя, але крім Києва з околицями. Враховуючи це, у кінці листопада московська делегація запропонувала дане компромісне рішення супротивній стороні.

Зважаючи на погіршення ситуації в Україні і поступове витіснення з Правобережжя гетьманом П. Дорошенком польських військ, 30 грудня на засіданні ради польського сенату було вирішено прийняти московські вимоги по закріпленню за нею Лівобережжя і підписати 10-, 12-, або 16-річний мирний договір³⁵. Через місяць, 30 січня 1667 р., такий договір був підписаний³⁶. Він увійшов до світової історіографії під назвою Андрусівського — від назви селища, де був укладений³⁷. Андрусівське перемир'я

стало угодою про міжнародний розподіл права зверхності над Українським гетьманатом між Річчю Посполитою та Московською державою й припиняло війну 1654—1667 рр. між королем і царем. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського і московського монархів щодо козацької України. Лівобережжя відходило до Росії, а Правобережжя — до Речі Посполитої. Влада царя почала поширюватися на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж, а також Сіверщину. Київ повинен був відійти до Польщі у 1669 р. Запорожжя потрапляло у спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні один мільйон польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладення російсько-польського перемир'я викликало зростання в українському суспільстві політичного впливу козацької старшини, що спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханату. Андрусівські домовленості, які були спрямовані проти військової могутності Туреччини, відображали вимушений компроміс сторін і засвідчували наявність геополітичної рівноваги у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі. Уряд Османської імперії негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома державами.

Політичні структури гетьманату (як право- так і лівобережні) негативно сприйняли підписання Андрусівського перемир'я. Дуже влучно з цього приводу висловився один з церковних діячів того часу, закликаючи козацьку старшину не зважати на польсько-московську угоду: *“...яка сторона або частина України кому коли було б тепер і потім голдовала яким монархам, щоб поміж собою пильно мала згоду і одна одній поради давала, врахувавши, що коли б яку сторону, уховай Боже, неприятели зламали, тоді б вже жодна сторона не витримала і мусила б Україна згинутися через незгоду, чого не дай Боже”*³⁸.

В зв'язку з тим, що українці продовжували здійснювати самостійну зовнішню політику, більшість із статей Андрусівського договору не виконувалися, а тому у жовтні—грудні 1667 р. переговори між Польщею і Росією продовжились у Москві. Поштовхом до них була небезпека турецької агресії в Україні. У тексті Московського договору говорилося *“про уняття свавільних людей там, в Україні будучих, в загальнім утриманні обом великим государям в послушанні”*³⁹. Під час розмов з польськими дипломатами О. Ордин-Нащокін добився від них згоди проводити переговори з урядом П. Дорошенка⁴⁰. Однак ні Андрусівський, ні Московський договори між Варшавою і Москвою так і не були впроваджені у практику міжнародних відносин, що якнайкраще засвідчували наступні події. Невдовзі між Річчю Посполитою й Османською імперією розпочалася війна, але московський цар, порушуючи попередні домовленості, так і не прийшов на допомогу польському королеві.

Через два роки (1669) на других польсько-російських переговорах в Андрусові, Ордин-Нащокін вже вимагав прислати українських дипломатів на посольський з'їзд, щоб спільними зусиллями добитися переходу Правобережної України під *“високу руку”* царя. Слід відзначити, що питання про правобережні землі України порушувалося на всіх з'їздах московських і польських дипломатів аж до 1686 р. Статті Андрусівського договору неодноразово підтверджувались (7 березня 1670, 30 березня 1672, 10 січня 1675, 17 серпня 1678 рр.)⁴¹, але фактично не виконувалися. Так, зокрема, у тексті договору, який ратифікувався 1670 р. у Каджині, відзначалося, що московський цар *“жодну над козаками українськими, з тієї сторони Дніпра від Переяслава, проживаючими, помсту чинити не буде за*

те, що деякі в сторону ЙКМ і РП (його королівської милості і Речі Посполитої. — **Т. Ч.**) вдавалися...”⁴². А перед тим, під час останнього засідання каджинської комісії, польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: “Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій з Москвою затверджені”⁴³.

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посилати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеев наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники гетьманату⁴⁴. На що поляки відповіли, що московський цар хоче ні що інше як ворогуєти з королем правобережних козаків “прийняти під свою царської величності високу руку”⁴⁵. Після чого Матвеев висловив таку думку: “Не питаючи їх якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послушання неможливо”⁴⁶.

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини гетьманату під її протекцію. У той же час великий коронний гетьман Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище Українського гетьманату: “...Бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з’ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціани і інші пишуть, що та війна напевне обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять всіляки приготування до тієї війни”⁴⁷. 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір з Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир’я, а також зобов’язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги П. Дорошенку та надати польському королю для війни проти султана і гетьмана підлеглих калмиків і донських козаків⁴⁸.

У результаті прийняття гетьманом П. Дорошенком турецької протекції у центрально-східноєвропейському регіоні з’явилася третя сила, яка ще з часу гетьманування Б. Хмельницького настійливо шукала шляхів до посилення свого впливу в Україні. Після укладення 10 серпня 1664 р. миру з Австрійською імперією в угорському містечку Уасварі, який залишав під зверхністю Османської імперії Трансільванське князівство і більшість комітатів Угорщини, султан Мегмед IV вирішив безпосередньо втрутитися в події, які розгорталися навколо міжнародного визначення політичного статусу Українського гетьманату. У серпні 1667 р. під час перебування в Адріанополі польського посла Висоцького турецькі урядовці заявили, що мир між Туреччиною і Польщею можна зберегти лише в тому випадку, коли король остаточно зречеться України, яка прийняла добровільно підданство султана⁴⁹. Агмед Кьопрюлю у листі до польського підканцлера Ольшевського писав, що козаки як вільний народ прийняли підданство короля Речі Посполитої за умови, що він буде поважати їхні права, але він їх порушив і тому українці попросили захисту в Османській імперії⁵⁰. За висловом відомого польського історика З. Вуйцика, починаючи з 1672 р., “ключ до вирішення проблеми Правобережної України опинився у Стамбулі”⁵¹.

Турецький чауш Агмед, який наприкінці грудня 1671 р. прибув до Варшави для ведення переговорів заявив королеві, що українці прийняли

зверхність короля за умови шанування їхніх прав, а польський володар не дотримався даних їм обіцянок сюзерена і тому “понад 30 років вже не є справжнім паном України”⁵². Разом з тим кожний народ може схоронитися під опікою султана Османської імперії — наголошував турок, маючи на увазі Україну, яка знаходилася під владою Дорошенка. Через чотири роки новий монарх Речі Посполитої через кримського хана відповідав султанові: “Якщо тоді хан буде говорити, що Україна султана, бо Дорошенко з Україною йому піддався. А як Дорошенко міг те віддати, що не є його? А хіба то Дорошенкова держава? ...Не був ніколи України Паном, а тільки Гетьманом...”⁵³.

Розпочавши, за умовами союзу з П. Дорошенком, боротьбу проти Речі Посполитої, Османська імперія поступово відвойовувала територію Правобережжя у польського короля. Поразка у цій війні змусила Польщу схилитися до укладення 16 жовтня 1672 р. “капітуляційного” мирного договору з турками. Під час переговорів, які відбувалися у західноукраїнському містечку Бучач, султанські дипломати заявили, що “наш Цезар (султан. — **Т. Ч.**) якщо щось колись взяв, ніколи не віддасть, і то є *pro lege apud Otthomanos*. Шкода тоді і згадувати (полякам. — **Т. Ч.**) Поділля і Україну, бо то Цезарське, не ваше; але і так ваше не було від незгоди і воєн уставних з Козаками, і для чого те втратили, чого не мали”⁵⁴. Окрім того, представники султана під час розмов з поляками висловлювалися й щодо права свого володаря на володіння не лише правобережною, але й лівобережною частиною гетьманату⁵⁵.

За Бучацькою угодою до Туреччини відходило Поділля, крім того, Річ Посполита відмовилася від Брацлавщини і південно-західної частини Київщини, територія яких передавалася під безпосереднє управління українського гетьмана: “Держава Українська має належати козакам у старих кордонах”⁵⁶, — зазначалось у польському варіанті договору. Таким чином, під владою Дорошенка залишалася Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до бучацьких положень пункт щодо встановлення західного кордону Українського гетьманату, який мав проходити по річках Горинь і Лабунь. За Бучацькою угодою, всі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща повинна була сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. У квітні 1673 р. польський сейм відмовився ратифікувати домовленості з Туреччиною.

Відмова польського уряду від більшої частини Правобережної України відкривала перед лівобережною частиною гетьманату і Московською державою можливість повернення її під свою владу. Москва, яка, “склавши руки”, дивилася на розгром Польщі турками (хоча на основі Андрусівського і Московського договорів, мала допомогти їй військами) вирішила, що за Бучацьким договором Польща зреклася своїх прав на Правобережну Україну, і тепер намагання російських військ оволодіти даною територією не будуть порушувати Андрусівського перемир'я. Таким чином, Україна була поділена між трьома монархічними державами.

Попередні військові здобутки не зупинили турецького султана. У 1673 р. “прийшов у Варшаву турський посол, з яким султан до короля писав гордо, прохаючи у нього всієї України”⁵⁷, — повідомляв російський резидент до Москви. Зі свого боку, на тогорічній військовій раді у Варшаві 6 березня Ян III Собеський заявив, що для того щоб повернути Правобережжя потрібно розпочати переговори з гетьманом П. Дорошенком, “поз-

воливши йому на час Україну”⁵⁸. У травні 1674 р. резидент В. Тяпкін описав ситуацію, яка виникла у Польщі під час виборів нового короля⁵⁹. За його словами, польська шляхта звинуватила опозицію на чолі з литовським коронним гетьманом К. Пацом у тому, що поки вони затягували вибори, московський цар заволодів усією Україною (малося на увазі тимчасове відходження правобережних полків під владу лівобережного гетьмана І. Самойловича). Під час дебатів виступив австрійський посол і запитав поляків: “Адже Україна (Правобережна. — *Т. Ч.*) залишилась у ваших руках?!”⁶⁰. На це йому дали відповідь, що Правобережна Україна на чолі з Дорошенком раніше піддалася султану. “Чого ж ви тоді хвилюєтесь? Хай краще володіє нею государь християнський і ваш союзник”⁶¹, — підсумував австрієць. Одночасно і польський король, і московський цар намагалися добитися переходу гетьмана П. Дорошенка під їхню протекцію.

Досить реальною силою, яка впливала на розвиток міжнародних відносин у Центрально-Східній та Південно-Східній Європі, виступав Кримський ханат. Виходячи з власних зовнішньополітичних інтересів, ця васальнозалежна від Османської імперії держава неодноразово допомагала різним державам — супротивникам у боротьбі за Україну. І майже завжди ця допомога надавалася більш слабкій стороні. Адже татарські монархи виношували плани не лише обмежити владу козацьких гетьманів у південно-східних регіонах України, а й підкорення всіх українських земель⁶².

У 1667 р. Кримський ханат уклав договір з Річчю Посполитою, який передбачав мирне співіснування між Бахчисараєм, Варшавою та Чигирином. Через три роки, у 1670 р., ханат почав домовлятися з Москвою про мир між Кримом, Росією та Польщею. Згідно з положеннями майбутнього кримсько-російсько-польського договору, татари зобов’язувалися “війною не ходити, і міст, і земель, також і підданих з обох сторін Дніпра не воювати і воїнських людей не посилати”⁶³. Окрім того, передбачалося скликати тристоронній дипломатичний з’їзд за участю “виборних людей з України”. Але ці домовленості залишилися тільки на папері.

Також хани, за дорученням турецьких султанів, виступали посередниками (а деколи — й партнерами) у переговорах Османської імперії з Річчю Посполитою та Московською державою. Починаючи з 60-х рр. XVII ст., Крим проводив дипломатію на нейтралізацію польських і російських впливів на Український гетьманат і підпорядкування гетьманського уряду своїй протекції. Постійні вторгнення кримських військ на українські землі, що закінчувалися багатотисячними “ясирами”, знекровлювали їхній економічний потенціал та постійно дестабілізували політичну ситуацію в країні.

На третьому польсько-російському з’їзді в Андрусові (1674) коронні послі почали вимагати повернення Києва. Царські представники на чолі з Одоєвським дипломатично відповідали, що Московська держава володіє не лише Києвом, а й усією Україною, як Лівобережжям, так і Правобережжям, “з-за уступки від Польщі Задніпров’я туркам і цар відвоював його зброєю у султана, а не від Польської держави”⁶⁴. Турецько-російський збройний конфлікт, який спалахнув у зв’язку з втручанням у справи Правобережної України московського царя і лівобережного гетьмана, з часом переріс у справжню війну за право володіти землями правобережного Подніпров’я.

Журавненське перемир’я 1676 р. між Польщею і Туреччиною втретє за короткий проміжок часу розчленовувало козацьку державу між більш сильнішими сусідніми монархами. Його укладенню передували такі події. 13 вересня 1676 р. на раді польського сенату у Жовкві вирішили на-

діслати комісарів для ведення переговорів з Ібрагімом-пашою, який очолював турецьке військо, що перебувало на українських землях⁶⁵. У наданій їм інструкції відзначалося, що “турки почали володіти частиною земель українських через зраду Дорошенка, який не мав жодного права переказувати Україну туркам, бо не є суверенним володарем, а тільки підданим короля польського”⁶⁶. Для польських дипломатів виконати надані вказівки було нелегким завданням, адже військова ситуація складалася не на користь Яна III Собеського. Тим більше, що комісари мали вимагати повернення всієї території Правобережної України, за винятком Кам’янця-Подільського з навколишніми землями. Звичайно, що такі пропозиції польської сторони були відхилені турецькою делегацією. У перерві між засіданнями польсько-турецької комісії у ролі посередника намагався виступити молдавський господар Г. Дука. Він прагнув переконати представників Речі Посполитої у правомірності завоювання турецьким султаном території Правобережжя⁶⁷. Але польські дипломати не погодилися на поступки, внаслідок чого потрапили під тиск погроз турецьких послів. Румелійський паша Алі й анатолійський паша Гусейн, які представляли інтереси Османської імперії, все настирливіше вимагали право на володіння усіма правобережними землями, за винятком Білої Церкви і Паволочі.

Невдовзі усвідомлення того, що військові сили Туреччини мають значну перевагу змусило Яна III Собеського запропонувати раді сенату знайти компромісне рішення й укласти мирний договір. 14 жовтня комісари Є. Велгорський і Т. Карчевський мали аудієнцію у Ібрагім-паші, де були узгоджені основні положення майбутньої угоди. Вони полягали в тому, що, по-перше — Правобережна Україна мала залишатися під управлінням українського гетьмана, який визнавав верховність султана; по-друге, до Корони Польської відходила територія навколо Паволочі і Білої Церкви разом з цими містами; по-третє, міста Немирів і Кальник мали залишатися під польською юрисдикцією лише до того часу, поки королівський посол не зустрінеться із султаном у Стамбулі (велике посольство Речі Посполитої повинно було вирушати до турецької столиці не пізніше, ніж через два місяці для укладення додаткового договору з Мегмедом IV)⁶⁸. 17 жовтня був підписаний остаточний текст угоди. За його основу прийняли пункти попереднього турецько-польського трактату, який був укладений 1672 р. у Бучачі.

Текст польсько-турецького перемир’я складався з восьми статей⁶⁹. Територіальний спір між Річчю Посполитою й Османською імперією завершився входженням більшої частини Правобережної України до володіння турецького султана (польська влада поширювалася тільки на територію, південно-східна лінія якої обмежувалась юрисдикцією білоцерківської і паволоцької фортець). Про належність Правобережжя українському гетьману, як фіксувалося у попередньому варіанті договору, вже не згадувалося. Також зазначалося, що незабаром має бути скликана спільна комісія для визначення кордонів між обома державами⁷⁰.

На нашу думку, оцінка Журавненського перемир’я, його наслідків для України та впливу на розвиток міждержавних відносин у Центрально-Східній і Південно-Східній Європі ще не отримали належної оцінки у вітчизняній історіографії. Адже майже чверть віку (до рішень Карловицького конгресу 1699 р.) Туреччина мала міжнародно-юридичне право на володіння південними землями Київщини та Поділлям. Саме розподіл території України у 1676 р. спричинив політичний і економічний занепад земель “з правого берега Дніпра” в останній чверті XVII ст. Разом з тим це перемир’я визнавало втрату за правобережною частиною гетьманату міжнародної правової суб’єктності як державного утворення.

Отже, процеси поділу міжнародних інтересів країн Центрально-Східної, Південно-Східної та Північної Європи, що проходили протягом другої половини 50-х — першої половини 70-х рр. XVII ст., призвели до розподілу Українського гетьманату між сферами впливу Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії і Кримського ханату. Безперечно, що міжнародно-правове розчленування козацької держави між Польщею і Московщиною (Андрусів 1667 р.) та її правобережної частини поміж Портою і Короною Польською (Бучач 1672 р., Журавно 1676 р.) було спричинене внутрішньополітичним станом українського суспільства. З іншого боку, руйнівні процеси, що викликали територіальний поділ козацької України серед чужоземних держав, значною мірою були інспіровані саме урядами цих країн. Зовнішньополітичні впливи, які у даний період стимулювали внутрішню децентралізацію політичних структур ранньомодерної Української держави, стали одним з головних факторів виникнення на європейській карті правобережної та лівобережної частин гетьманату.

Револьюційні події в Україні у 1648—1676 рр., важливим елементом яких були і переяславсько-московські домовленості 1654 р., спричинили історичну зміну міжнародних сил. Вони остаточно послабили геополітичну міць Речі Посполитої та Кримського ханату, стримали європейську агресію Османської імперії й політично зміцнили роль Московської держави, яка поступово розпочинала експансію на захід. Окрім того, національно-визвольна боротьба українців сприяла здобуттю Пруссією незалежності у 1657 р. та зміцнила позиції Шведського королівства у Центрально-Східній і Північній Європі. Українська революція мала великий міжнародний резонанс та значно вплинула на розвиток подій на сході європейського континенту протягом другої половини XVII ст. і на початку XVIII ст.

¹ Гусарова Т. П. Международная обстановка в Центральной и Юго-Восточной Европе на заключительном этапе войны. Установление Вестфальского мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 1. — М., 1998. — С. 129.

² Заборовский Л. В. Порты, Крымское ханство, государства Центральной и Восточной Европы в 1648—1654 гг. // Там же. — С. 191.

³ История дипломатии. — Т. 1. — М., 1959. — С. 249—250.

⁴ Поршнев Б. Ф. Тридцатилетняя война и вступление в нее Швеции и Московского государства. — М., 1976. — С. 9.

⁵ Наливайко Д. С. Західноєвропейські історико-літературні джерела про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. // Укр. іст. журн. — 1969. — № 8. — С. 138—141.

⁶ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1676 рр.). — К., 1999. — С. 340.

⁷ Цит. за: Поршнев Б. Ф. К характеристике международной ситуации Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов // Вопросы истории. — 1954. — № 5. — С. 50—51.

⁸ Бростовский П. К. Дневник дороги на комиссию в Вильну 1656 г. с самого акта комиссии наскоро списанный // Сборник Муханова. — СПб., 1866. — С. 511.

⁹ Там же. — С. 514.

¹⁰ Музей Національний ім. Кн. Чарторийських у Кракові (далі — Чарт.) — Відділ рукописів, од. зб. 1657, арк. 477.

¹¹ Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире и борьба за Украину. — Т. 2. — СПб., 1876. — С. 200; Розенфельд И. Б. Присоединение Малороссии к России (1654—1793). — Петроград, 1915. — С. 39; Липинский В. Україна на переломі 1657—1659. — Філадельфія, 1991. — С. 43; Serczyk W. Historia Ukrainy. — Wrocław, 1990. — S. 142; Смолій В. А., Степанков В. С. Назв. праця. — С. 195.

¹² Бантыш-Каменский Н. Н. Обзор внешних сношений России с иностранными державами (по 1800 год). — Ч. 1. — М., 1894. — С. 22.

- ¹³ Historia dyplomacji Polskiej. — Т. II. — Warszawa, 1982. — S. 211.
- ¹⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства: В 3-х ч. — Изд. 4-е. — СПб., 1903. — С. 217; Гур-жій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII—XVIII ст.: кордони, населення, право. — К., 1996. — С. 29.
- ¹⁵ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). — К., 1961. — С. 582.
- ¹⁶ Kubala L. Wojny dunskie i pokoj Oliwski 1657—1660. — Lwów, 1922. — S. 544.
- ¹⁷ Архив Юго-Западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — Ч. 7. — Т. 3. — К., 1905. — С. 129.
- ¹⁸ Там же. — Ч. 6. — Т. 3. — 1908. — С. 208.
- ¹⁹ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. — Т. 1. — СПб., 1911. — С. 111—112.
- ²⁰ Kubala L. Woyny dunskie... — S. 543—544.
- ²¹ Чарт. — Од. зб. 387, № 7, арк. 31; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 7. — СПб., 1872. — С. 248.
- ²² Малорусские казаки между Россией и Польшей в 1659 г. по взгляду на них серба Юрия Крижанича // Чтения в Московском обществе истории древностей Российских. — Кн. 3. — Ч. 5. — 1876. — С. 117—120.
- ²³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — СПб., 1867. — С. 11.
- ²⁴ Kubala L. Wojny dunskie... — S. 302.
- ²⁵ Цит. за: Wójcik Z. Traktat Andruszowski i jego geneza. — Warszawa, 1959. — S. 87.
- ²⁶ Російський державний архів давніх актів. — Ф. 79, оп.1, спр. 24, арк. 24—25.
- ²⁷ Wójcik Z. Op. sit. — S. 102.
- ²⁸ Там же. — S. 174.
- ²⁹ Архів Головного Актів Давніх у Варшаві (далі — АГАД). — Ф. “Архів Радзивілів”, від. V, т. 118, № 5226.
- ³⁰ Wójcik Z. Op. sit. — S. 199.
- ³¹ Чарт. — Од. зб. 2112, арк. 45—46.
- ³² Галактионов И. В. Из истории русско-польского сближения в 50—60-х годах XVIII в. (Андрусовское перемирие 1667 г.). — Саратов, 1960. — С. 93.
- ³³ Чарт. — Од. зб. 2109, арк. 109—111.
- ³⁴ Там же. — Од. зб. 2107, арк. 73.
- ³⁵ Цит. за: Wójcik Z. Op. sit. — S. 242.
- ³⁶ Чарт. — Од. зб. 401, арк. 99—102.
- ³⁷ Галактионов И. В. Указ. соч. Он же. Украина в дипломатических планах России, Польши, Крыма и Турции в конце 60-х гг. XVII в. // Славянский сборник. — Вып. 3. — Саратов, 1985. — С. 41—59; Смолий В., Степанков В. Назв. праця. — С. 286—287; Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 року // Наукові записки Інституту історії й археології АН УРСР. — К., 1946. — Кн. 2. — С. 131—151; Санін Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 128—136; Степанков В. С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672—1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму. Збірник наукових праць. — К., 1991. — С. 112—114; Чухліб Т. В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656—1667 рр.) // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 90—97; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. — Warszawa, 1959; Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojna turecka. Stosunki polsko-rosyjskie 1667—1672. — Warszawa, 1968.
- ³⁸ Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. — Чернигов, 1865. — С. 363.
- ³⁹ Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. — Vol. 2. — Pars. 1. — Kraków, 1882. — S. 586; Санін Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве // История СССР. — 1970. — № 1. — С. 132.
- ⁴⁰ Флоря Б. Н. Начало открытой османской экспансии в Восточной Европе // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 81.
- ⁴¹ Полное собрание законов Российской империи (далі — ПСЗРИ). — Т. 1. — С. 731.
- ⁴² Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 561.
- ⁴³ Ibid. — S. 495.
- ⁴⁴ Санін Г. А. Украина в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667—1686) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії IX—XVIII ст. — К., 2000. — С. 539.
- ⁴⁵ Там же.
- ⁴⁶ Там же.
- ⁴⁷ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 1. — S. 618—619.

- ⁴⁸ ПСЗРИ. — Т. 1. — № 513.
- ⁴⁹ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszle. — Т. 1. — Warszawa, 1773. — S. 225—266.
- ⁵⁰ Kolodziejczyk D. Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th—18th Century). — Leiden, Boston, Köln, 2000. — P. 146.
- ⁵¹ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя та політичної діяльності. — Нью-Йорк, 1985. — С. 116.
- ⁵² Цит. за: Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672—1699. — Warszawa, 1994. — S. 52.
- ⁵³ АГАД. — Ф. “Архів Замойських”, № 3036, арк. 451—452.
- ⁵⁴ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1109.
- ⁵⁵ Флоря Б. Н. Войны Османской империи с государствами Восточной Европы (1672—1681 гг.) // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. — Ч. 2. — М., 2001. — С. 110.
- ⁵⁶ Бібліотека Національна у Варшаві. Відділ мікрофільмів, ф. 6639 (м-ф. 32423), № 615; АГАД. — Ф. “Архів Коронний Варшавський”, від. Турецький. — № 77/467; Там же. — Ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 222.
- ⁵⁷ Чарт. — Од. зб. 612, арк. 494.
- ⁵⁸ Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. — Т. 4. — СПб., 1856. — С. 889.
- ⁵⁹ Acta historica. — Vol. 2. — Pars. 2. — S. 1237.
- ⁶⁰ Павлицев Н. Польская анархия при Яне Казимире. — Т. 3. — СПб., 1878. — С. 45.
- ⁶¹ Там же.
- ⁶² Podhorodecki L. Chanaat Krymski i jego stosunki z Polska w XV—XVIII w. — Warszawa, 1987. — S. 200.
- ⁶³ ПСЗРИ. — Т. 1. — № 469.
- ⁶⁴ Попов А. Русское посольство в Польше в 1673—1677 гг. — СПб., 1854. — С. 109.
- ⁶⁵ АГАД. — Ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 239; Wolinski J. Materiały do rokowań polsko-tureckich r. 1676 // Przegląd Historyczny. — 1930/1931. — № 29. — S. 382.
- ⁶⁶ Цит. за: Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji i Rosji 1674—1679. — Wrocław, 1976. — С. 68—69.
- ⁶⁷ Wójcik Z. Rzeczpospolita wobec Turcji... — С. 70.
- ⁶⁸ АГАД. — Ф. “Архів Замойських”, № 3037, арк. 246.
- ⁶⁹ Traktaty między mocarstwami europejskimi od roku 1648 zaszle. — Т. 1. — S. 202—204.
- ⁷⁰ Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікрофільмів. — № 6639, арк. 172.